

ניסים מזרחי | יוסי יונה | יריב פניגר

הספרות המחקרית העוסקת באי־השוויון בחינוך מציעה מגוון רחב למדי של גישות תיאורטיות ומתודולוגיות לתיאור ולניתוח ממדי אי־השוויון בחינוך והשפעותיו על עיצובה של החברה בישראל. גישות מקרר-סוציולוגיות עוסקות בביטויי המבניים, המוסדיים, ההיסטוריים והדיסקורסיביים של אי־השוויון ובתהליכים החברתיים והכלכליים הגלובליים המעצבים את החוויה החינוכית ואת מבנה ההזדמנויות הבית־ספרי. לצד גישות אלו ניתן למצוא עבודות אתנוגרפיות המציעות תיאור מפורט ברמת המיקרו של השדה הבית־ספרי ומלמדות בין השאר על התמודדותם של שחקנים מרכזיים בשדה החינוך (תלמידים, מחנכים והורים) עם המגמות הכלליות. אסופה זו מבקשת להפגיש בין גישות ומסורות מחקריות שונות בחקר אי־השוויון: בין מבט ברמת המקרו לבין מבט ברמת המיקרו, בין חקירה "מלמעלה למטה" לבין חקירה "מלמטה למעלה", ובין מתודולוגיות "כמותניות" למתודולוגיות "איכותניות". מהלך זה מאפשר התבוננות מורכבת ועשירה יותר בתמונת המציאות של שדה החינוך בישראל, המזמינה בחינה מחודשת של ארגז הכלים העומד לרשות המחקר הסוציולוגי של אי־השוויון בחינוך.

האסופה מציעה התבוננות במגוון אתרים בשדה החינוך בישראל, מתוך ניסיון לעמוד על האופנים שבהם שחקנים חברתיים מתרגמים תמורות מבניות ושינויים גלובליים לתוך עולם המשמעות של שדה החינוך המקומי. מנקודת מבט זו נבחנים המשמעות שמעניקים שחקנים מקומיים לרעיונות כגון "אינדיבידואליזם", "חופש בחירה", "אחריות הפרט" ו"מריטוקרטיה" והשימושים שהם עושים בהם בחיי היום יום. ואולם אי־אפשר להבין את המציאות הזאת ללא התייחסות להיבטים המבניים של תהליכי הריכוז, ההסללה וההפרדה על בסיס אתנו־מעמדי ולאומי המאפיינים את מערכת החינוך בישראל.

החוקרות והחוקרים אשר תרמו את מחקריהם לספר זה עוסקים בשאלות כגון כיצד מתמזגת פדגוגיה מריטוקרטית המדגישה מצוינות, אינדיבידואליזם ואחריות אישית עם הבניית זהות לאומית במערכת החינוך הערבית, וכיצד משתלבים תהליכי הסללה על בסיס אתנו־מעמדי, הנפוצים במערכת החינוך היהודית, עם רעיונות כמו בחירה חופשית ומצוינות. המציאות המצטיירת ממגוון העבודות בספר מורכבת ומרובת סתירות. שחקנים חברתיים כגון מורים, תלמידים, הורים, מנהלים ואנשי מינהל משלבים רעיונות שלעיתים נראים סותרים, ונענים לתביעות מנוגדות כחלק ממתן פשר לפעולתם ולהווייתם בשדה נתון ובהקשר ספציפי. כפי שמראים המחקרים בספר, שדה זה מתאפיין במגמות של המשכיות ושעתוק חברתי אך גם בשינויים מרחיקי לכת. את אלו ואת אלו אי־אפשר להבין באופן מלא ללא

התייחסות לנקודת המבט של השחקנים השונים בשדה. מרבית העבודות בספר עוסקות בתפקידים הפעיל של שחקנים חברתיים בהתמודדות דינמית ומתמשכת עם המציאות הרב-משמעית והמורכבת של המעשה החינוכי.

חלקה הראשון של אסופת המאמרים מתמקד במגמות מבניות ובשינויים מערכתיים שהתרחשו במערכת החינוך בישראל בשלושת העשורים האחרונים. מאמרם של יוסי יונה ויוסי דהאן, הפותח את הספר, מנתח שינויים באידיאולוגיה החינוכית בישראל מתוך התמקדות בשני מקרי בוחן מרכזיים: הרפורמה בחינוך העל-יסודי משנת 1968, שאחד ממרכיביה המרכזיים היה רעיון האינטגרציה, ודוח ועדת דוברת משנת 2005. יונה ודהאן מראים כי אף על פי שהאידיאל של שוויון הזדמנויות חינוכיות מילא לאורך השנים תפקיד חשוב ומרכזי בשיח הציבורי בישראל, מדיניות החינוך אשר יושמה בפועל פעלה במידה רבה באופן המנוגד לעקרון שוויון הזדמנויות. כך למשל, אחת מהמטרות המוצהרות של הרפורמה בחינוך העל-יסודי היתה ליצור מפגש בין קבוצות שונות בחברה הישראלית (מזרחים ואשכנזים, תלמידים משכבות מבוססות ומשכונות מצוקה וכדומה) כחלק מרעיון קיבוץ הגלויות ובניין האומה. אולם, כפי שעולה מהמחקר, הרפורמה לא מנעה ואפילו העצימה תהליכי ריבוד והסללה על פי קווים אתנו-מעמדיים במערכת החינוך היהודית. כמו כן, הוצאתה של האוכלוסייה הערבית מחוץ לסדר היום של הרפורמה הותיר על כנו את אי-השוויון המובנה בין המגזרים, שהתבטא בין השאר בחלוקת המשאבים החומריים ובעיצוב תוכנית הלימודים. דוח ועדת דוברת משקף את השינוי שהתחולל בישראל משנות השישים עד שנות האלפיים. ברוחו של הדוח ניכר ההיגיון הנאיב-ליברלי שתפס את מקומה של השקפת העולם הקולקטיביסטית שעליה הושתתה הרפורמה שתוארה לעיל. גם דוח דוברת מעלה על נס את צמצום הפערים החברתיים במערכת החינוך הישראלית כאחת המטרות המרכזיות שלו, אולם המלצותיו מבוססות במידה רבה על היגיון הלקוח מן העולם הכלכלי והעסקי. הניסיון של מדינות אחרות, ובראשן ארצות הברית, מלמד כי הכנסתם של "מנגנוני שוק" לתחום החינוך אינה מצמצמת פערים ולעתים אף מחריפה אותם.

ינון כהן, יצחק הברפלד וטלי קריסטל בחנו את הפערים בין מזרחים לאשכנזים בנגישות להשכלה גבוהה. הפערים החברתיים והכלכליים בין שתי קבוצות המוצא היהודיות העיקריות מוכרים היטב בספרות המחקרית. מחקרם של כהן, הברפלד וקריסטל, אשר התבסס על נתוני מפקדי האוכלוסין שנערכו ב-1983 וב-1995, בוחן את השאלה אם לאורך השנים הצליחה מערכת החינוך הישראלית לצמצם את הפערים הללו. גם כאן אנו למדים שהפערים לא נסגרו. ממצי המחקר מלמדים כי הפערים בין מזרחים לאשכנזים בקרב בני ובנות הדור השלישי להגירה אינם קטנים יותר מהפערים בקרב בני הדור השני להגירה. החידוש המרכזי במחקר זה הוא בהכללת קטגוריה נוספת: בעלי מוצא מעורב מזרחי-אשכנזי. מבחינת הנגישות להשכלה גבוהה נמצא כי קבוצה זו נמצאת במיקום ביניים בין קבוצת המזרחים

לקבוצת האשכנזים.

המאמר השלישי בחלק זה, מאמרו של חאלד אבו־עסכה, מצביע על הפערים בתשומות המושקעות בחינוך הערבי ובחינוך היהודי בישראל ועומד על ההבדלים בהישגים בין תלמידים ערבים ליהודים. מאמר זה מציג עדויות אמפיריות התומכות בטענתם של יונה ודהאן באשר לפער בין השיח על שוויון הזדמנויות לבין שוויון ההזדמנויות בפועל. המאמר מציג תמונה עדכנית של חלוקת המשאבים הלא שוויונית בישראל ושל השלכותיה על איכות החינוך במערכת החינוך הערבית.

חלקה השני של האסופה עוסק ביחסים המורכבים בין זהות וזיהוי אתניים לבין מיקומם של תלמידים ממוצא מזרחי במבנה ההזדמנויות הבית־ספרי. ניסים מזרחי, יהודה גודמן ויריב פניגר מתבוננים מחדש בהסללה בבתי הספר התיכוניים המיועדים לאוכלוסייה יהודית מגוונת מבחינה אתנית ומעמדית. באמצעות מחקר המשלב גישות כמותניות ואיכותניות בוחנים הכותבים כיצד תלמידים, מורים ואנשי מינהל מפרשים את ייצוג היתר של תלמידים אשכנזים במסלולי לימוד גבוהי סטטוס לעומת ייצוג החסר של תלמידים ממוצא מזרחי במסלולים אלה. כמו כן נבחנת ההבנה של אותם שחקנים את ייצוג היתר של תלמידים ממוצא מזרחי במסלולים הנמוכים. מהמחקר, שנערך בשלושה בתי ספר תיכון במרכז הארץ, עלה כי התלמידים מאמצים באופן גורף את השיח המריטוקרטי, הרואה בהשקעה ובחריצות של התלמיד את המפתח המרכזי להצלחתו בלימודיו. לעומת זאת, מרבית התלמידים דחו הסברים סוציולוגיים, המבוססים על שימוש במשתנים כגון מוצא אתני ורקע חברתי־כלכלי, כדי להסביר את מידת הצלחתם בלימודים. לצד דבקותם בעיקרון המריטוקרטי המבוסס על בחירה חופשית, זיהו התלמידים מאפיינים חברתיים המבחינים בין תלמידי הכיתות השונות. מאפיינים אלה, המבוססים על בחירה בסגנון חיים, סייעו לתלמידים במסלולי הלימוד הנמוכים בשימור תחושת הערך העצמי שלהם חרף מיקומם הנמוך במבנה ההזדמנויות הבית־ספרי.

יהודה גודמן וניסים מזרחי בוחנים את טכניקות הזכירה שבהן נעזרים מורים כדי לאפשר לתלמידיהם ליטול חלק בעבודת הזיכרון הקולקטיבית שמתרחשת בבית הספר ביום הזיכרון לשואה ולגבורה וביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל. שלא כמרבית העבודות בסוציולוגיה של החינוך, המתמקדות בתהליכי ההסללה בבתי הספר בהתייחס למבנה ההזדמנויות בשוק העבודה ובמערכת ההשכלה הגבוהה, מחקר זה מפנה את המבט אל חלקה של עבודת הזיכרון בתהליכי ההסללה האזרחית שמתקיימים בבתי הספר. הכותבים מצאו שמורים במסלולי לימוד שונים משתמשים בטכניקות זכירה דיפרנציאליות כדי להזמין תלמידים מרקעים אתנו־מעמדיים שונים ליטול חלק בעבודת הזיכרון הלאומי. בכיתות היוקרתיות, שאוכלוסייתן היא ברובה ממוצא אשכנזי ומרקע חברתי־כלכלי גבוה, מוצבו התלמידים כשחקנים מרכזיים בכתיבת ההיסטוריה הלאומית ובעיצוב הספרה הציבורית. לעומת זאת, בכיתות שבהן רוב התלמידים הם ממוצא מזרחי ומרקע חברתי־כלכלי נמוך, מוצבו התלמידים בתפקיד סביל ביחס לזיכרון הלאומי, וטכניקות הזכירה שבהן בחרו

המורים התמקדו בעירור ובגיוס של רגשות ובטיפוח סנטימנטים קולקטיביים. השימוש שעשו המורים בכיתות הנמוכות בגיוס ובעירור רגשי נועד אמנם לשתף את התלמידים בכיתות הללו בעבודת הזיכרון האומית, אולם היעדרן של טכניקות זכירה רציונליות המזמינות דיון אתי, עקרוני ופעיל, מיקמה את התלמידים בשולי הספרה הציבורית. כך מתגלים היבטיה המרובדים ובה בעת המרובדים של העשייה החינוכית בהקשרה האזרחי.

מאמרו של **יעקב ידגר** עוסק בנושא שלא זכה לתשומת לב רבה עד כה: מקומם של המסורות במערכת החינוך העברית (ידגר מדגיש כי הוא עוסק ב"מסורות" – קבוצה בעלת זהות מודרנית מובחנת מזו של ה"רתיים" וה"חילונים", ולא ב"מסורות" – שם תואר המתאר קבוצה בעלת זהות טרום-מודרנית וזיקה חזקה למסורת). המסורות, שרובם ממוצא מזרחי, נמצאים בתווך שבין בתי הספר הממלכתיים החילוניים לבין בתי הספר הממלכתיים-דתיים, ובשני קצותיו של תווך זה אין הם מוצאים את מקומם באופן מלא. החינוך הממלכתי כמעט אינו עוסק בתכנים הנוגעים למסורת היהודית, ולעומת זה בחינוך הממלכתי-דתי רואים במסורות יהודים שדתיים "לקויה". ידגר טוען כי בשל הלחצים הצולבים המופעלים עליהם, "מסורות רבים מעדיפים להסתפק באותו תפקיד 'רזה' של מערכת החינוך – שעיקרו הכשרת התלמידים להתמודדות בזירה הכלכלית – ומוותרים במוצהר על תפקידם של בתי הספר כמחנכים למסורתיות".

המאמר האחרון בחלקה השני של האסופה, מאמרה של **אורליה סמוטרייז**, עוסק באחת מהתופעות המרכזיות ביותר במערכת החינוך הישראלית מאז שנות התשעים – צמיחתה של רשת הגנים ובתי הספר של תנועת ש"ס, "מעייין החינוך התורני". לפי סמוטרייז, רשת "מעייין החינוך התורני" מציעה לציבור המזרחי בישראל אפשרות לשיקום הגאווה העדתית שלו באמצעות התחדשות דתית. המאמר בוחן את הגורמים שאפשרו את צמיחתה המואצת של רשת החינוך התורנית. אחד מהגורמים הללו היה המעמד הפוליטי המיוחד שרכשה לעצמה מפלגת ש"ס במהלך שנות התשעים – מעמד שאפשר גיוס משאבים והכרה בבתי הספר החדשים הן במישור הארצי והן ברשויות המקומיות. ואולם, כפי שמראה סמוטרייז, לא ניתן להסביר את צמיחתה המהירה של רשת מעייין החינוך התורני ללא הבנת המשברים החינוכיים סביב יישום תוכנית האינטגרציה בבתי הספר הממלכתיים-דתיים. באמצעות מקרה המבחן של העיר פתח תקווה מוצג המשבר שהתחולל בחינוך הממלכתי-דתי בעקבות הכוונה ליישם את מדיניות האינטגרציה, והוביל להקמתם של בתי ספר דתיים פרטיים על ידי הורים ממשפחות מבוססות. הטענה המרכזית במאמר היא כי משבר זה החליש עוד יותר את הלגיטימציה הציבורית של החינוך הממלכתי-דתי ושימש קרקע פורייה לצמיחתו של מערך חינוכי חדש מבית היוצר של תנועת ש"ס, שמציע לציבור המזרחי-הדתי מסגרת לימודים תורנית עצמאית שבה אין הוא נתפס כנחות.

חלקו האחרון של הספר ממקד את המבט במתח הקיים בין פדגוגיה

אינסטרומנטלית וא-פוליטית, המתרכזת בתלמיד כאינדיבידואל, לבין פדגוגיה פוליטית, המרגישה זהויות קולקטיביות וממדים אתניים ולאומיים המבחינים בין קבוצות של תלמידים. חלק זה מציע התבוננות אתנוגרפית בארבעה בתי ספר: שניים מהם יהודיים ושניים מהם ערביים. בכל אחד מהמגזרים בית ספר אחד מייצג יוזמה חינוכית אלטרנטיבית, ואילו האחר תיק ומקובל במערכת החינוך. תמונת המצב שעולה מתוך התבוננות בארבעת האתרים הללו מגלה מגוון משמעותות שמעניקים שחקנים בשדה למעשה החינוכי בהקשרים שונים של שוליות חברתית. חרף מיקומם המבני והסמלי השונה בתכלית של פלסטינים ושל יהודים ממוצא מזרחי בחברה בישראל, מתגלה דמיון מפתיע בתפקיד המרכזי שמשחק ההיגיון האינדיבידואליסטי והניאו-ליברלי בשדה החינוכי היהודי ובזה הערבי. אל מול היגיון א-פוליטי זה הולכות ומתגבשות יוזמות מקומיות לעיצוב זהות קולקטיבית נבדלת ולפיתוחה של פדגוגיה פוליטית.

מאמרה של הללי פינסון מצביע על מקומו המרכזי של השיח הניאו-ליברלי במערכת החינוך הערבית באמצעות ניתוח מיקרו-פוליטי של ההיגיון החינוכי בתיכון מקיף ערבי במרכז הארץ. הניתוח מלמד על דפוסי החשיבה של צוות בית הספר, שביסודם נאמנים לעיקרון המריטוקרטי. השיח הפדגוגי של צוות בית הספר נעדר מטרות חברתיות רחבות או אתוס קולקטיביסטי, והוא מתאפיין בחשיבה מקצועית שתכליתה קידום מצוינות ומתן כלים לטובים שבתלמידים להשתלבות ולמוביליות בחברה בישראל. הצוות הפדגוגי מקפיד להבחין בין שאלות פוליטיות וערכיות כלליות הנוגעות לאינטרס הקולקטיבי של המיעוט הערבי, הנתפסות כשאלות של "פוליטיקה גבוהה", לבין המעשה החינוכי. ההיגיון הפדגוגי מתאפיין אפוא בחשיבה פרופסיונלית, אינסטרומנטלית וא-פוליטית, לפיה תפקידו של בית הספר להכין את התלמיד ללימודים גבוהים ולשוק העבודה. בדומה לממצאים האתנוגרפיים באשר לתפקידים המכריע של אתניות ומעמד בקביעת המבנה הריבוני במערכת החינוך היהודית, גם כאן נמצא חיבור פרדוקסלי לכאורה בין עיקרון אינדיבידואליסטי במיון התלמידים לבין מבנה ריבוני על בסיס אתנו-מעמדי. אף על פי שהעקרונות המנחים של המיון וההצבה בבית הספר הם כישוריהם הקוגניטיביים ומאפייניהם ההתנהגותיים של התלמידים כפרטים, אפשר לזהות הבדלים קבוצתיים מובהקים בין תלמידים "מקומיים" (המזוהים כקבוצה חזקה), "בדואים" (המזוהים כקבוצה חלשה), וקבוצה מעורבת של תלמידים אשר אחד מהוריהם איננו מקומי (בדרך כלל משטחי האוטונומיה בגדה).

גל לוי ומחמד מסאלחה מציגים את סיפורה של יוזמה חינוכית מקומית, בית הספר יאפא ב'פו. מתוך משא ומתן מתמשך בין צוות בית הספר והורי התלמידים לבין הכנסייה הנוצרית האורתודוקסית, שבמסגרתה הוקם תחילה בית הספר, נולד בית הספר הדמוקרטי העצמאי יאפא. לעומת צוות ההוראה בבית הספר שבחנה פינסון, הרואה בעשייה החינוכית ובעשייה הפוליטית שני תחומים נפרדים, קהילת ההורים והמחנכים בבית הספר יאפא מבקשת להתמודד במסגרת המרחב הבית-

ספרי עם המתח שבין חינוך לזהות קולקטיבית לבין טיפוח התלמיד כאינדיבידואל. הכותבים מראים כיצד מצא בית הספר את הדרך לשלב מצוינות הישגית עם חינוך לזהות ערבית-פלסטינית. מחקר זה עוסק בהתמודדות מקומית של הורים ומורים מקרב האליטה הערבית בישראל, המבקשים למזג ערכים אוניברסליים של טיפוח ומימוש עצמי עם פיתוח זהות לאומית-פרטיקולרית.

שני המאמרים שחותמים את הספר עוסקים במשמעותה של זהות מזרחית בבתי ספר יהודיים בשני הקשרים שונים. שני המקרים משמשים דוגמה למצבים של אנומליה במערכת החינוך היהודית, שבה הגיוון האתני, ובייחוד השסע האשכנזי-מזרחי, אינם נוכחים בהיגיון הפדגוגי של בתי הספר. **יוספה טביב-כליף ועדנה לומסקי-פדר** מתארות מקרה המבוסס על מחקר אתנוגרפי בבית הספר התיכון הכללי גבעת גונן בירושלים. במאמר נבחן מאבקם של תלמידים ממוצא מזרחי ומוצא אשכנזי להעלות את המתח האתני-מעמדי אל סדר היום החינוכי של בית הספר. תביעה זו קוראת תיגר על עמדתה של הנהלת בית הספר, המבקשת לשמר את ההיגיון החינוכי המקובל במערכת החינוך היהודית, המנטרל זהויות אתניות כמרכיב לגיטימי בחשיבה הפדגוגית. המחברות מתחקות על הנסיבות אשר הובילו להתעוררות הסוגיה האתנית במרחב הבית-ספרי, ומציעות לראות את הזרז לפרוץ המאבק בשינוי תודעתי שחוו כמה תלמידים מזרחים מבית הספר במסגרת תוכנית אוניברסיטאית למנהיגות פוליטית ביקורתית.

דליה יפה מרקוביץ' בוחנת במאמרה את המקרה הייחודי של בית הספר קדמה בירושלים. בית הספר נולד מתוך יוזמה של קבוצת פעילים חברתיים אשר ביקשו להתמודד עם אי-השוויון האתני במערכת החינוך היהודית בישראל באמצעות פדגוגיה המדגישה מצוינות וזהות אתנית. מטרת בית הספר היתה להעניק חינוך עיוני איכותי לכל תלמיד ותלמידה בקהילת מגוריהם, תוך חיבורם לשורשיהם המשפחתיים, הקהילתיים, האתניים והתרבותיים. באמצעות ביטולן של מערכות מיון והסללה ובעזרת דגש על טיפוחה של זהות מזרחית חיובית, ביקשו המייסדים של קדמה לתת מענה לשני גורמים מרכזיים בדחיקתם של תלמידים ממוצא מזרחי אל שולי מבנה ההזדמנויות הבית-ספרי: מערכת ההסללה המבחינה בין "מי שראוי" לבין "מי שאינו ראוי" לחינוך עיוני נאות; ומערכת ההיררכיה התרבותית שמזינה את הפדגוגיה של המיון וההסללה. מרקוביץ' מתבוננת במתח המלווה את הפרקטיקה החינוכית בקדמה בין פיתוח תודעה המתנגדת לשיח החינוכי ההגמוני לבין שימוש בשיח זה והפנמה שלו כאמצעי הכרחי למוביליות בחברה בישראל.